

Оксана ТРИСКА

ІСТОРИОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТНЬОЇ ІКОНИ

Пропонується огляд літератури, пов'язаної з масштабним феноменом української народної культури — хатньою іконою. Аналізуючи джерела в хронологічному порядку, автор об'єднує їх за тематикою, торкаючись побутування, іконографії, богословського трактування та спроб класифікації творів. Розгляд історіографії підтверджує важливість і різновекторність проведених досліджень, та, водночас, вказує на подальші аспекти вивчення теми. Різносторонність поглядів і підходів засвідчує глибину явища та його ще не вповні осмислену багатогранність.

Ключові слова: хатня ікона, народний іконопис, наївне мистецтво, богословське трактування, мистецтвознавчий аналіз.

© О. ТРИСКА, 2016

У процесі дослідження народна ікона, й хатня зокрема, привертає щораз більшу увагу науковців — її розглядають в студіях як народного, так і модерного мистецтва, в основі якого часто вбачають корені національного світогляду. Цей феномен аналізують мистецтвознавці, культурологи, художники, колекціонери, додатковий перелік літератури належить фахівцям споріднених наукових галузей — етнологам, історикам, соціологам. Окрему групу становлять каталоги й замітки в пресі, в яких відображений виставковий рух. Проте для розкриття теми основними є джерела, що стосуються **побутування, іконографії, богословського трактування та спроб класифікації** цих творів.

Перші згадки про хатню ікону пов'язані з українознавчими студіями 1860—1880-х рр. з антропології та етнографії. Після появи праць М. Костомарова «Правда полякамъ о Руси», «Правда москвичамъ о Руси» та «Дві руські народності» (1861 р.) посилюється зацікавлення українством. Наукові дослідження активізувалися у зв'язку з утворенням у Києві 1872 р. Південно-Західного відділу географічного Товариства (Юго-Западный отдел Географического Общества), навколо якого згрупувалися провідні науковці та письменники — В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Рудченко (І. Білик), П. Чубинський та ін. У публікаціях, що стосуються «Юго-Западной России» (так у Російській імперії називали територію України), знаходимо поодинокі згадки та короткі описи хатніх ікон.

Найбільш повно торкається різних областей України видання П. Чубинського «Малоруссы Юго-Западного Края. Ч. 3...», в якій автор відводить значну увагу типам житла Київської, Волинської, Подільської, інколи Полтавської губерній та суміжних з ними територій — Бесарабії, Люблінщини та ін. Етнограф наголошує, що основною окрасою хати є «образи» чи «боги», які розміщені на помережаному різьбою «божнику», прибитому під стелею на покуті. Ікони прикрашені квітами і вишитими рушниками — перед ними висить лампадка з писанкою [67, с. 387].

Слобожанський (а саме Охтирський) тип житла описаний у М. Сумцова, який відзначає, що покутя завішане іконами в кіотах з фольговими ризами [61, с. 15]. У розділі «Къ истории хаты...» наведено опис старовинного міщанського будинку, в якому була «залка», прикрашена образами з паперовими квітами, свічадом з червоного дерева, рушниками і дзигарем [61,

с. 497]. В подальшій публікації етнограф наголошує на естетичних достоїнствах українського іконопису — він одним з перших звертає увагу на національні особливості ікон та описує «Покрову Богородиці» з зображеннями запорізьких козаків та гетьмана Петра Калнишевського. В іншій праці дослідник подає відомості про майстерню в Борисівці (Слобожанщина), підкреслюючи, що тут були «найлучші богомази, іконописці і всякі малярі», які писали ікони, що продавались по всій Україні (й навіть у Сербії та Болгарії) [85]. Відомості про борисівських іконописців, а також репродукції давніх хатніх образів (Св. Параскева, XVIII ст.) опубліковані в праці А. Перова [37].

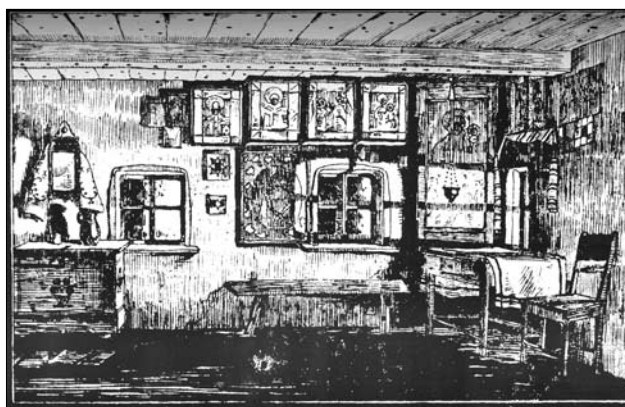
Дослідники підтверджують побутування релігійних сюжетів для домівок в усіх регіонах України — М. Русов зауважував, що на Полтавщині, як і деінде, на стінах висять божники, ікони, літографії, мисник, рушники, килими, квітки [48].

У виданні «Художественное убранство дома в прошлом и настоящем» К. Широцький показав традиції українського житла в історичному дискурсі. Він аналізував хатні стінописи, портретне мистецтво, алегорично-біблійний живопис, кахлярство, ткани вироби і водночас найпростіші розписи сільських домівок, наголошуючи на постійному проникненні в Україну західних мистецьких традицій та водночас збереженні художньої своєрідності [69]. Системні студії українського побуту провів С. Таранушенко — автор опублікував дві реконструкції світлиці, звертаючи увагу на довершеність освітлення та колориту інтер'єру з іконами в хаті Одарки Цвіркунихи по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харкові [62, с. 24]. Натомість В. Щербаківський розглядав українське сільське житло з точки зору комплексного поєднання внутрішньої естетики та обрядової символіки. Він причисляв образи до елементів орнаменталістики української хати, яка пов'язана з народними віруваннями [74, с. 21].

Традиційну обрядовість Західної України (у зв'язку з відмінною політичною ситуацією) вивчали, окрім українських, австрійські та польські дослідники. Етнограф Р. Кайндль описав гуцульський звичай «висвячення» образів — їх купували восени і заносили до церкви. Лише після тривалого храмового зберігання ікони забирали додому. На них найчастіше зображували святих Миколая, Івана Хрестителя, патрона Буковини Івана Сучавського, децю

Хата по Єлисаветинському проїзді ч. 35 в м. Харкові. Оpubліковано: [62]

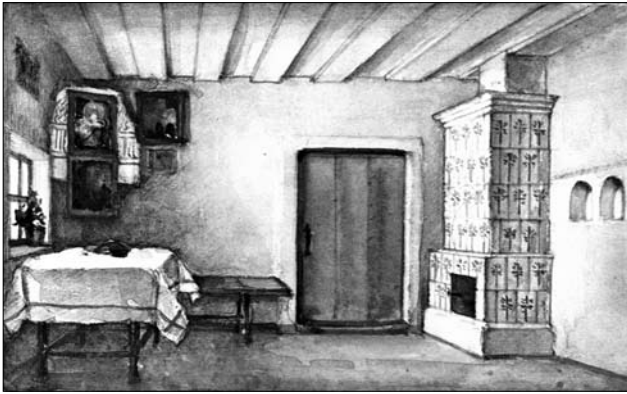

Інтер'єр хати по Єлисаветинському проїзді ч. 35 в м. Харкові. Оpubліковано: [62]

рідше — святих Василя, Дмитрія, архангела Михаїла, пророка Іллю [81, с. 69—70].

В. Шухевич критикував якість виконання образів, зауважуючи, що в сільських домівках спочатку з'явилися твори, виконані церковними малярами, а згодом їх замінили роботи богомазів [73, с. 126].

У період між двома світовими війнами народне мистецтво Гуцульщини і Покуття досліджували польські мистецтвознавці — одним з «першовідкривачів» гуцульсько-покутських творів на склі був Й. Грабовський [78, 79], різьблені гуцульські хатні ікони опублікувала у своїй статті І. Карпінська [82]. У 1939 р. релігійні твори для домівок стали об'єктом зацікавлення українських дослідників. На виставці Галицького примітиву XVII—XIX ст. у Львові вперше було виставлено різні типи ікон — на дереві, полотні, склі, а також дереворити, підкладені під скло та сюжети, створені з допомогою малювання й плоскорізьби. Художник та мистецтвознавець М. Федюк звернув увагу на ікони-примітиви, наголошуючи, що «цікаво було

Внутрішній вигляд дрібноміщанської хати у Харкові. Опубліковано: [74]

Селянська хата, вид на покуття, с. Жеребки, повіт Старо-константинів. Опубліковано: [74]

було провести в окремій студії еволюційні фази розвитку від ікони, якою є ще хатній образ ... до так дуже типового хатнього галицького примітиву-образу» [8]. Водночас І. Свенціцький зазначав, що народну творчість неоправдано зачисляють до т. зв. «малого» мистецтва, пов'язуючи його з ремеслом [8].

У радянську добу вивчення іконописної спадщини проводилось, здебільшого, у контексті розвитку українського живопису. В шеститомній «Історії українського мистецтва» знаходимо коротку згадку про народну картину на склі, проілюстровану покутським образом «Св. Юрій Змієборець» [65]. Павло Жолтовський у монографії «Український живопис XVII—XVIII ст.», досліджуючи народний іконопис (до якого належить хатня ікона), наголошував на особливостях цього мистецького явища та впливовості народної культури. Дослідник провів короткий аналіз одного з популярних сюжетів Гуцульщини і Покуття — «Притчі про багача та бідного Лазаря» [14, с. 290].

Самобутністю народного мистецтва Карпатського регіону і Буковини цікавились також петербурзькі колекціонери — частково ікони на склі аналізував Д. Гоберман, посилаючись на збірку І. Снігура з Чернівців [11].

Подальший етап вивчення явища як складової народного іконопису здійснила у дисертаційному дослідженні «Народная иконопись Украины» Л. Попова. Вона опублікувала важливі відомості про місця виготовлення ікон та київських малярів [40]. У цьому ж напрямку плідно працювали львівські мистецтвознавці В. Свенціцька та В. Откович [34]. В альбомі «Українське народне малярство XIII—XX століть» репродуковані зразки церковних і хатніх образів, серед яких особливий інтерес викликають твори діаметрально-протилежного письма: професійного та народного («Св. Параскева», Київ, II пол. XVIII ст.; «Різдво Христове» з с. Колодрібка Тернопільської обл.) [50]. Львівські вчені привернули увагу до хатньої ікони на склі двома виставками — у супровідних статтях вони розкрили характерні особливості написання і тематики творів [12, 24, 49].

У 90-х роках XX ст. вчені розпочали активні різнопланові дослідження всіх жанрів іконопису — з'явилось, зокрема, багато розвідок, що стосуються того чи іншого району побутування творів. У спеціалізованому номері журналу «Родовід» у статті «Народна картина та ікона Полтавщини» К. Скалацький наголошував, що вже на межі XVII—XVIII ст. Климентій Зіновій зафіксував появу малярів-богомазів, що створювали ікони для селян і міщан, кількість яких постійно зростала: «І до сих час богомазства не скореняют: бо многие глупаки в науку ставают» [52].

Шлях становлення народного іконопису Поділля вивчала Т. Жирунова. Вона обґрунтувала поступову трансформацію іконографії та виразальних засобів, почерпнутих народними майстрами з професійних зразків — у процесі написання з'являлись нові (або видозмінені) канони та різні спроби образної інтерпретації [15]. На Поділлі переформатування іконописних традицій досягло такого рівня, що часом одні й ті ж багатосюжетні ікони, окрім домівок, висіли і в церквах.

В силу відмінних суспільно-політичних факторів стан вивчення колекцій іконопису неоднаковий — на прикладі Дніпропетровського Художнього музею Л. Яценко показала трагічну долю збірки Д. Явор-

ницького, зауважуючи, що на тлі загального фольклорного характеру запорізького мистецтва козацькі образи вирізняються своєю народною епічністю. Вона наголошувала на синтезі малярсько-іконописних жанрів: «Не тільки у хатньому інтер'єрі, але й у храмі всі вони знаходились поруч — ікони, портрети фундаторів, народна картина [75, с. 6].

Першим виданням, присвяченим лише домашній іконі, є альбом «Ікони Шевченкового краю». Авторі-упорядники систематизували образи за святами церковного календаря. Незважаючи на те, що артефакти представляють лише Центральну Україну, ця обрядова схема актуальна для всіх регіонів. Надзвичайно цінними є опубліковані польові дослідження — незвичні події, пов'язані з образами, рідкісні молитви до покровителів, а також відомості про малярів [22].

Більшу частину творів народні майстри малювали на дошках, фактура яких часто стає складовою частиною образного вирішення. Етнограф Л. Орел вдало представила домашні ікони у сільській стихії розмальованого дерева — серед сволоків, скринь та іншого розписаного хатнього убранства [31].

Вагомою джерельною базою для вивчення образів для домівок став альбом «Народна ікона на склі», в якому представлено головні іконографічні та стилістичні групи творів Гуцульщини, Покуття та Буковини [28]. У супровідній статті М. Станкевич наголосив на давній традиції сакралізації життєвого простору, яка сягає доби язичницьких символів [56]. В Карпатському регіоні прототипами хатніх ікон стали різьблені ікони-хрести [55], натомість по всій Україні були розповсюдженими відбитки народної гравюри [71]. Дослідниця О. Шпак здійснила також порівняльний аналіз народної гравюри та ікони на склі, констатуючи спорідненість цих жанрів [70].

Релігійні традиції східного регіону України розкриті в монографії «Слобожанська ікона XVII — початку XIX століття». Автор на основі численних архівних матеріалів відтворила середовище місцевих іконописних осередків [35].

Великий внесок у формування стратегії дослідження хатніх ікон зробив київський мистецтвознавець О. Найден. Йому належить новітня концепція висвітлення образу воїна в українському народному мистецтві, яка полягає у синхронному зіставленні усних джерел (фольклорно-історичних) з образотворчими. Автор аргументовано доводить, що обра-

Гончар при праці, с. Огівка Сквирського повіту. Опубліковано: [74]

зи святих, зображені на хатніх іконах, тісно переплетені з місцевими фольклорними традиціям [26]. О. Найден продовжує новаторський шлях осмислення цього явища у монографії «Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору», зіставляючи народні твори з «Селянським циклом» Казимира Малевича. Вчений вбачає пошук місцевих іконописних «коренів» у порівнянні ликів святих з типами українських селян (відтворених на фотографіях 20-х рр. XX ст.) та стверджує, що саме фольклорні вияви становлять основний образний потенціал хатньої ікони. Дослідник вдало запроваджує визначення «імітаційної ікони» як такої, що має на меті «шляхом використання мінімальних засобів створити враження живописно-декоративного багатства зображеного, створити метафоричний іконний образ...» [25, с. 75]. Також вчений виокремив подальші аспекти вивчення образів як своєрідного об'єкта християнського вірування, живописно-декоративного і орнаментального твору мистецтва, символу певних світоглядно-фольклорних традицій та одного з чинників семантично-ієрархізованого простору сільської хати. У цьому ж виданні опублікована стаття культуролога Л. Герасимчука «Народна ікона в українській цивілізації», в якій наголошується на складному історично-

Інтер'єр гуцульської хати другої пол. XIX ст., відтворений для зйомок фільму «Тіні забутих предків», 1963 р. Фото з архіву музею Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка

ментальному дискурсі явища та його значенні для всієї європейської культури. Трактуючи хатні ікони в контексті «символокомплексу», певні застереження викликає теза автора про відсутність тягlosti традиції щодо церковних та домашніх ікон [10].

Чернігівський культуролог та філософ В. Личковах також аналізує хатню ікону як особливий прояв етнічної філософії. У співпраці з О. Пономаревською він обґрунтовує важливість образу Богородиці для української культури, проводячи паралелі між марійською символікою в богослов'ї, літературі, усній народній творчості та народному іконописі. Автори зупиняються на орнаменті чернігівських хатніх ікон, пояснюючи їх значення для народної іконографії [23].

У дисертаційному дослідженні О. Осадчої «Українська хатня ікона-образ кінця XVIII—XX століть як етнокультурний феномен (історія, типологія, художні особливості)» узагальнено соціально-етнографічний аспект явища. Автор поділяє сутність хатньої ікони на три складові: метафізичну (трансцендентальну), художню (суб'єктивну) та фізичну (об'єктивну) й користується терміном «симулякр», яким позначає твори, написані без дотримання іконографічних канонів. Вона обґрунтовує доречність філософського трактування терміна «образ-ікона», оскільки у більшості досліджень «образ» виступає синонімом «ікони» [33].

Хатня ікона українців унікальна своїми регіональними проявами — саме специфіці народної ікони Чернігівщини присвячене нове видання Інституту колекціонерства, в якому продемонстровано іконографічну та стилістичну різноманітність творів (309 од.) [29]. Дисертація чернігівської дослідниці О. Пономаревської «Народний іконопис Київського та Чернігово-Сіверського Полісся кінця XVIII—XIX століть: релігійно-історичний, соціокультурний і фольклорний аспекти» також стосується цього регіону. Автор наголошує на культурологічній дихотомії професійного (канонічно-церковного) та народного іконопису, узагальнює основні тенденції духовних та культурно-побутових функцій образів, а також намагається конкретизувати місцезнаходження іконописних осередків та ін. [39].

Оскільки значна частка українських творів розпорошена по територіях країн-сусідів, важливим є напрацювання іноземних дослідників. Так білоруські мистецтвознавці вивчають народні ікони південно-східної Білорусії, які тотожні з образами, поширеними у Чернігівській області [6, с. 157—158]. Аналогічні, не атрибутовані зразки знаходяться також у російських музейних збірках.

Щодо особливостей хатніх ікон Кубані цінними є праці російського вченого М. Красіліна — він зазначає, що в Ростовському та Краснодарському краях, на Ставропіллі, де проживало багато переселенців з України, була особлива культура іконописання. Дослідники відкрили феномен цих творів у 1985—1989 рр. (всі зразки походять з XIX — початку XX ст.), та умовно назвали їх «кубанськими» [19]. І. Злотнікова опрацювала іконописні пріоритети іншого регіону — Брянщини (до якого увійшла частина українських етнічних земель, що у XIX ст. належала до Чернігівської губернії), та підтвердила поширення тут чернігівських хатніх ікон [84].

Невід'ємною частиною джерел є блок літератури, пов'язаний з **іконографією**. Важливою базою стають археологічні матеріали, які демонструють первинні іконографічні типи, поширені на території Русі [16]. Численні публікації, присвячені відтворенню візуального мистецького ряду Київської Русі, зробив Василь Пуцко. Автор проаналізував як окремі пам'ятки, так і соціально-культурний контекст їх появи [41, 42, 43, 44, 46, 47]. Давньоукраїнська рельєфна ікона XI — першої пол. XIV ст.

вичерпно представлена у виданні «Пластика Русі-України» [13].

Для встановлення сюжетних особливостей та розуміння тематичної еволюції цінною є праця Патріарха Дмитрія «Іконопис Західної України XII—XV ст.», в якій опубліковані найдавніші мальовані ікони України. В них можемо віднайти елементи народного трактування, внаслідок чого через три століття сформувалося явище образів для домівок [36]. У збірнику «Християнські культури в Україні» зацентрована увага на темах, що знайшли відображення і у церковних та хатніх зразках [66]. Доповнюють ці напрацювання розвідки, що стосуються іконографії Богоматері Оранти (Великої Панагії) [7], Покрови [45].

Історичний огляд іконотворчості та аналіз пов'язаної з нею символіки викладені у фундаментальній праці Д. Степовика «Іконологія й іконографія». Не виділяючи хатні образи в окремий вид іконопису, автор подає богословське трактування більшості сюжетів, які також використовували народні майстри [58]. Цінними є роз'яснення про візантійську, західну та українську традиції іконописання, на тлі яких постає розуміння окремішності національного стилю та хатньої ікони як завершального етапу українського народного іконопису. В іншому дослідженні Д. Степовик викладає історію української ікони за періодами, глибше торкаючись народних творів XIX ст. [60, с. 96]. Назагал релігійні символи тісно пов'язані з прочанськими святинами — автор досліджує одну з відомих чудотворних ікон — Бердичівську Богородицю [59].

Неоціненний внесок у вивчення історії розвитку малярських осередків українського іконопису зробив В. Александрович. Володіючи різними літописними та архівними джерелами, він презентує тяглу традицію іконописання в Україні та в хронологічному порядку відслідковує появу тих чи інших іконографічних типів [1, 2, 3, 4]. Надзвичайно важливим є переконливо вибудований ланцюжок трансформації певних сюжетів. Натомість львівський мистецтвознавець В. Стасенко досліджував сюжетну еволюцію книжкової гравюри, яка часто ставала зразком для наслідування іконописців (стосується іконографії Богородиці та Ісуса Христа в Галичині) [57].

Особливості впливу монастирів на розвиток іконописної школи на Прикарпатті аналізує О. Чуйко — він зазначає, що декілька «стійких іконографічних ти-

Богородиця з Дитям, Розп'яття з Пристоячими, св. Миколай. Хатня ікона на дереві. Походить з Івано-Франківської обл., приватна збірка

пів зображень», таких як св. Онуфрій, св. Антоній, печерські святі Антоній і Феодосій було запроваджено за монастирською традицією. Тут же виникли окремі типи чудотворних Богородичних ікон [68].

У царині зіставлення зразків, що походять з інших країн та маловідомих осередків, працює В. Шуліка. Він висвітлює вплив західної іконографії на ікони Слобідської України та пояснює появу таких святинь як Охтирська, Лоретанська, Пряжевська Богородиці та ін. [72]. Польський мистецтвознавець Р. Біскупський також акцентує увагу на походженні Богородичних чудотворних ікон, відверто признаючи багатомольським святинам візантійські або «руські» корені (Ченстоховська, Холмська, Рудецька (I пол. XVI ст., с. Ясеня, Устрики Дольне) [76].

Історичну ретроспективу хатніх ікон у православному світі знаходимо в енциклопедії «Иконы православной церкви. Образы. Сюжеты. Символы». Поява артефактів, близьких до українських, сягає XIII ст. (Св. Февронія, XIII ст.) При сюжетному зіставленні російських та українських аналогів виникає багато паралелей — повсюди лейтмотивом виступає Богородиця і св. Миколай [64]. Важливим виданням, пов'язаним з іконографічними джерелами, якими користувалися європейські народні майстри, є альбом-монографія В. Штайнера — автор вивчав професійну графіку західноєвропейських художників у контексті її трансформації ремісниками й малярами-самоуками [83].

Розкриття будь-якого жанру іконопису неможливе без допомоги **богословських джерел**. Розуміння

Інтер'єр світлиці в с. Великий Кучурів Чернігівської обл., 1990-ті рр.

образу, спосіб звернення до нього, потреба у спілкуванні з Праобразом становить суть численної богословської літератури, яка є невід'ємними помічником у формуванні підходів до висвітлення хатньої ікони. Зокрема, В. Лепакін обґрунтовує питання «іконообразу» як виразу православного світобачення і світорозуміння [21], Я. Креховецький висвітлює іконографічну символіку [20]. Узагальнюючий аспект сприйняття православної ікони у світовій культурі та відмінності вшанування Діви Марії у церквах різних конфесій містить праця Г. Фішера [77].

Шлях формування ікони-символу, ікони-знака, ікони-«подобія Божого» та філософсько-історичні підґрунтя, що його супроводжували, послідовно описані в А. Безансона, який твердить, що «пластичне представлення богів залежить від тієї концепції, яку про них створив світ» [5]. Порівняння східної і західної християнських релігійних традицій послідовно виклав у своїй теоретичній праці Є. Новосельський. Унікальність його думок полягає у складному зіставленні досвіду художника-аванґардиста і богослова-візантиніста — це неоціненний внесок митця, що осмислив і видозмінив у власній творчості традиції найдавнішого українського іконопису (XIII—XV ст.). Усвідомлення віри та сприйняття ікони у теперішньому світі Є. Новосельський виразив дуже категорично: «Кожна людина повинна мати власного Христа. Більш чи менш свідомо, але повинна його мати. Якщо Христос для людини не стане «власним», то Він для неї ніхто» [38, с. 280]. Саме такий аспект трактування образу суголосний з традицією хатньої ікони, яка часто, будучи не канонічною, слугувала важливою хатньою святинею.

З погляду теорії народного мистецтва (спроб класифікації) важливими є напрацювання М. Станкеви-

ча, який розробив і узагальнив естетичну концепцію, віднісши хатні ікони до сакрально-репрезентативного комплексу (ікони, хрести, лампадки) [54]. Належачи до ділянки народного мистецтва, хатні ікони різняться за рівнем виконання — тут знаходимо і наїв, і ремісничу продукцію. Ці категорії більш системно опрацьовані зарубіжними вченими, українськими дослідниками вони активно обговорюються з 90-х рр. XX ст.

Російський вчений О. Тарасов зачисляє ікони, створені в результаті народно-ремісничого виробництва, до «зниженого культурного фонду», звертаючи увагу не на стилістику творів, а на «поетику» ремісничого мистецтва [63]. В. Прокоф'єв співвідносить досліджуваний об'єкт з «третьою культурою» (а не з «високою» чи «народною») — тобто з примітивом, який відштовхується від професійного та фольклорного мистецтва і не скований традиціями школи. Якщо авторство робіт відоме, то це категорія «індивідуалізованого» примітиву. Ікони, релігійні сюжети автор відносить до «серйозного» або «релігійного лубка» [87]. В силу строгої церковної цензури таких проявів в Росії було вкрай мало, водночас в Україні цей підхід до іконописання був масовим. Натомість російський культуролог Л. Письман вважає, що примітивне мистецтво виникає в особливий період — на зламі епох, як детектор змін і хвилювань [86].

В Україні початок подібного термінологічного опрацювання було покладено Міжнародними конференціями «Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. Примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч...» та ін., що відбувались в рамках Гончарівських читань [17]. Зокрема, О. Клименко послуговується терміном «народний примітив», порівнюючи його з традиційним народним мистецтвом та неканонічним (нефольклорним) примітивом. Дослідниця розглядає його характерні риси, наголошуючи, що для українських реалій властиве «дотримання місцевої традиції з індивідуалізованим її осмисленням» [18].

Визнаючи недосконалість використовуваної термінології, К. Скалацький поділяє народне мистецтво на п'ять категорій, виокремлюючи: селянське, позацехове-ремісниче, кустарне, інситне. Автор наголошує, що з-поміж малярів-примітивістів вирізняються самодіяльні художники і малярі-самоуки, що, очевидно, є синонімами [53]. Багато напрацювань у цій сфері зробив О. Найден — він обґрунтовує міцні фольклорні корені українського «наївного» мисте-

цтва та його тривкий зв'язок з народною орнаментальною культурою та властивим їй «космологізмом ієрархізованого обрядового простору і часу» [27].

У напрямку систематизації працював і чеський етнолог Р. Єржабек, який запровадив термін «онароднене» мистецтво. Вчений доводить, що для більшості сюжетів хатніх ікон першоджерелом були рисунки великих майстрів, які, переходячи з рук в руки, від майстра до майстра, поступово втрачали високоестетичні якості і набували спрощених форм [80]. Окрему увагу дослідник звернув на явище «фольклоризму» (наслідування і перенесення традицій народної культури у сучасне мистецьке середовище), наголошуючи на його позитивній ролі транслятора і натхненника до нового мистецького поступу на базі давніх етнічних традицій. В. Новітчук слушно зазначає, що фольклоризм як спосіб наслідування є вторинним чинником щодо давньої культури, проте первинним та унікальним як явище зовсім іншого роду [30].

Учасники конференції «Регрес і регенерація в народному мистецтві» присвятили багато уваги аналізу розквіту народного мистецтва у ХІХ ст. та причинам його занепаду в ХХ ст. [32], серед яких М. Селівачов наводить «тиск зовнішньої інформації», що відбувся з поширенням поліграфії [51].

Великий обсяг розгляненої літератури дає можливість широкого огляду й осмислення теми. Він засвідчує глибину явища і водночас вказує на аспекти, на даний час недопрацьовані, або не взяті до уваги. Особливість об'єкта дослідження полягає в тому, що історіографія, перелік якої може бути дуже численним, безпосередньо залежить від поставлених завдань. Одним з головних є блок джерел, пов'язаний з вивченням типів оселі — саме етнографи першими звернули увагу на особливості хатнього сільського убранства. Численні етнографічні записи, проведені у другій пол. ХІХ ст., зафіксували незмінний для всієї України сільський патріархальний уклад життя, наповнений багатою обрядовістю. У домівках символом релігійності кожної родини було покутя — місце, де розміщувалися образи та посвячене зілля.

Впродовж другої пол. ХХ ст. — поч. ХХІ ст. були проведені різновекторні студії, спрямовані на виявлення окремих осередків, типів хатньої ікони. Більшість розвідок висвітлює локальні особливості певних регіонів, колекцій, нові поодинокі знахідки. Як бачимо, суто хатній іконі присвячено лише де-

кілька видань, які стосуються Центральної та Західної України. Інша частина літератури спрямована на розгляд іконографії, яка є стержневим фактором досліджень. Невід'ємною джерельною базою є друковані видання ікон поч. ХХ ст., які також часто ставали взірцями для наслідування та впливали на іконографічні пріоритети. Оскільки «хатня ікона» є уточнюючим поняттям від «ікони», то важливими є блок літератури, пов'язаний з богослов'ям сюжетів та трактуванням окремих постатей святих.

Проведений аналіз засвідчує відсутність спільного для всієї України бачення і розуміння хатнього іконопису — цьому сприяли історичні обставини (поділ території України між країнами-сусідами) та довготривалий період радянської окупації, під час якого більшість аспектів розвитку українського релігійного мистецтва замовчувалися та ігнорувалися. Опрацьовані джерела ще раз підтверджують необхідність синтетичного комплексного дослідження хатньої ікони українців як визначного, масово поширеного явища, що в ХІХ ст. набуло розквіту, а вже у першій пол. ХХ ст. було знищене й забуте.

1. *Александрович В.* Західноукраїнські малярі ХVІ століття / В. Александрович. — Львів : НАН України. Інститут українознавства, 2000. — 310 с.
2. *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави / В. Александрович. — Львів : НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. — 132 с.
3. *Александрович В.* Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства ХVІ—ХVІІ століть / В. Александрович // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1994. — Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. — С. 57—87.
4. *Александрович В.* Покров Богородиці / В. Александрович. — Львів : НАН України. Інститут українознавства, 2010. — 464 с.
5. *Безансон А.* Запретный образ. Интеллектуальная история иконоборчества / А. Безансон. — Москва, 1999. — 423 с.
6. *Бяляева С.* Народные абразы Пауднева-Усходняй часткы Бедаруси / С. Бяляева // Українська греко-католицька церква і релігійне мистецтво: історичний досвід і проблеми сучасності. Матеріали ІV Міжнародної наукової конф., м. Львів, 30—31 травня 2006. — Вид. 4. — Львів, 2006. — С. 157—158.
7. *Византия, южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа: искусство и культура.* — Москва : Наука, 1973. — 591 с.
8. *Вистава Галицького примітиву ХVІІ—ХІХ вв.: каталог виставки / авт. стат. Свенціцький І., Федюк М.* —

- Львів : Наукова фундація Національного музею у Львові, 1939. — 15 с.
9. Вуйцик В. Жидачівська Оранта / В. Вуйцик // Родовід. — № 9. — 1994. — С. 73—77.
  10. Герасимчук Л. Народна ікона в українській цивілізації / Л. Герасимчук // Найден О. Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору. — Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ, 2009. — С. 510—516.
  11. Гоберман Д. По северной Буковине / Гоберман Д. — Ленинград : Искусство, 1983. — 175 с.
  12. Живопис на склі — традиції та сучасність: каталог виставки / авт. вступ. ст., упоряд. Откович В.П. — Львів : Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, 1988. — 41 с.
  13. Жишкович В. Пластика Русі-України / В. Жишкович — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — 239 с.
  14. Жолтовський П.М. Український живопис XVII—XVIII ст. / П.М. Жолтовський. — Київ : Наукова думка, 1978. — 326 с.
  15. Журунова Т. Канон і манера в художній системі народного сакрального малярства Поділля / Т. Журунова // Родовід. — № 16. — С. 48—56.
  16. Искусство Византии в собраниях СССР: Каталог выставки, 2. — Москва : Советский художник, 1977. — 155 с.
  17. Клименко О. До питання про термін «народний примітив» / О. Клименко // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: Примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч... : тези і резюме доповідей II Гончарівських читань. — Київ : Музей Івана Гончара ; Родовід, 1996. — С. 24—26.
  18. Клименко О. Український народний примітив: образні витоки, національна своєрідність / О. Клименко // Родовід. — № 16. — С. 58—64.
  19. Красилин М.М. Народные иконы: региональные особенности / М.М. Красилин // Русское народное искусство. Сообщения. 1996. — Сергиево-Посадский государственный исторический музей-заповедник, 1998. — С. 41—53.
  20. Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони / Я. Креховецький. — Львів : Свічадо, 2005. — 193 с.
  21. Лепакін В. Ікона та іконічність / В. Лепакін. — Львів : Свічадо, 2001. — 287 с.
  22. Лихач Л. Ікони Шевченкового краю: альбом / Л. Лихач, М. Корнієнко. — Київ : Родовід, 2000. — 231 с.
  23. Личковах В. «Крин благоуханный»: сигнатура Богородиці у декоративних елементах української народної ікони / В. Личковах, О. Пономаревська // Образотворче мистецтво. — № 9. — 2009. — С. 16—19.
  24. Малювання на склі: каталог виставки з фондів Музею та збірок львівських колекціонерів / авт. вступ. ст., упоряд. Свенціцька В. — Львів : НМЛ, 1990. — 20 с.
  25. Найден О. Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору / О. Найден. — Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ, 2009. — 549 с.
  26. Найден О. Образ воїна в українському фольклорі. Семантичні та образні аспекти / О. Найден. — Київ : Стило, 2005. — 260 с.
  27. Найден О. Цар-кокос, лісовий цар: просторова міфологія примітиву та авангарду / О. Найден // Родовід. — № 16. — С. 13—27.
  28. Народна ікона на склі: альбом / упоряд. Романів-Тріска О. — Київ : Інститут колекціонерства при НТШ, 2008. — 368 с.
  29. Народна ікона Чернігівщини: альбом / упоряд. Романів-Тріска О., Молодий О., Кісь А. — Львів, 2015. — 424 с.
  30. Новійчук В. Дефініції та реальність (про деякі тенденції розвитку теорії та практики масової художньої творчості) / В. Новійчук // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: Примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч... : тези і резюме доповідей II Гончарівських читань. — Київ : Музей Івана Гончара ; Родовід, 1996. — С. 33—37.
  31. Орел Л. Мальоване дерево. Наївний живопис українського села / Л. Орел. — Київ : Родовід, 2003. — 231 с.
  32. Орлова Т. Традиційне народне мистецтво в історико-культурній перспективі / Т. Орлова // Регрес і регенерація в народному мистецтві : тези і резюме доповідей III Гончарівських читань — Київ : Музей Івана Гончара ; Родовід, 1998. — С. 29—37.
  33. Осадча О. Українська хатня ікона-образ кінця XVIII—XX століть як етнокультурний феномен (історія, типологія, художні особливості) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / О. Осадча. — Івано-Франківськ, 2010. — 16 с.
  34. Откович В. Народна течія в українському живописі XVI—XVIII ст. / В. Откович. — Київ : Наукова думка, 1991. — 96 с.
  35. Паньок Т. Слобожанська ікона XVII — початку XIX століття / Т. Паньок. — Харків : Іванова, 2008. — 278 с.
  36. Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII—XV ст. / Димитрій (Ярема) Патріарх. — Львів : Друкарські куншти, 2005. — 507 с.
  37. Перов Н.И. Искусство в Южной России. Живопись, графика, художественная печать. Южно-русские иконы / Н.И. Перов. — Киев, 1913. — № 11—13. — 84 с.
  38. Подгужец З. Розмови з Єжи Новосельським про мистецтво / З. Подгужец. — Київ : Темпора, 2011. — 406 с.
  39. Пономаревська О.І. Народний іконопис Київського та Чернігово-Сіверського Полісся кінця XVIII—XIX століть: релігійно-історичний, соціокультурний і

- фольклорний аспекти: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / О.І. Пономаревська. — Київ, 2015. — 24 с.
40. Попова Л.М. Деякі аспекти українського народного іконопису XIX ст. / Л.М. Попова // Народна творчість та етнографія. — № 2. — 1989. — С. 43—47.
41. Пуцко В. Візантійські основи давньоруського іконопису / В. Пуцко // Ант. — Вип. 22—24. — Київ, 2010. — С. 58—66.
42. Пуцко В. Візантія і християнський Схід у духовній культурі Давньоруської держави / В. Пуцко // Русь на перехресті світів. — Чернігів, 2006. — С. 134—140.
43. Пуцко В. Золотарство давнього Києва / В. Пуцко // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 47—60;
44. Пуцко В. Князь Володимир Мономах — меценат сакрального мистецтва / В. Пуцко // Скарбниця української культури. — Вип. 8. — Чернігів, 2007. — С. 200—207.
45. Пуцко В. Найдавніші ікони Покрови / В. Пуцко // Родовід. — № 8. — 1993. — С. 30—37.
46. Пуцко В. Неизвестное изображение Софии Киевской / В. Пуцко // Изучение и реставрация памятников древнерусской архитектуры и монументального искусства. — Санкт-Петербург, 2007. — С. 13—20.
47. Пуцко В. Церковная топография древнего Киева (храмы и реликвии) / В. Пуцко // Архитектура и археология Древней Руси. — Санкт-Петербург, 2009. — С. 72—84;
48. Русов М.А. Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии / М.А. Русов // Сборник Харьковского Историко-филологического Об-ва. — Т. XIII: Труды Харьковского предв. Ком-та по устройству XI археологического съезда. — Т. 2. — Харьков, 1902. — С. 73—120.
49. Свенціцька В. Осяйні барви «червоних образів» Гуцульщини / В. Свенціцька // Дзвін. — 1990. — № 12. — С. 140—146.
50. Світ очима народних митців: Українське народне малярство XIII—XX століть. Альбом / автори-упорядники Свенціцька В.І., Откович В.П. — Київ: Мистецтво, 1991. — 303 с.
51. Селівачов М. До типології регресивних і регенеративних явищ у народному мистецтві XX ст. / М. Селівачов // Тези і резюме доповідей III Гончарівських читань. — Київ: Музей Івана Гончара; Родовід, 1998. — С. 38—49.
52. Скалацький К. Народна картина та ікона Полтавщини / К. Скалацький // Родовід. — № 16. — С. 43—56.
53. Скалацький К. Українське народне мистецтво на тлі проблем термінології та структур національного мистецтва / К. Скалацький // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: Примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч... : тези і резюме доповідей II Гончарівських читань. — Київ: Музей Івана Гончара; Родовід, 1996. — С. 40—45.
54. Станкевич М. Естетична концепція народного мистецтва / М. Станкевич // Мистецтво'06. — С. 9—23.
55. Станкевич М. Рідкісні різьблені ікони-хрести XVII — початку XIX ст. / М. Станкевич. // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. — Київ, 1996. — С. 107—109.
56. Станкевич М. Феномен ікони на склі / М. Станкевич // Народна ікона на склі: альбом. — Київ: Інститут колекціонерства при НТШ, 2008. — С. 9—12.
57. Стасенко В. Христос і Богородиця у дереворізах кирилических книг Галичини XVII століття: особливості розробки та інтерпретації образу / В. Стасенко. — Київ: Українська академія друкарства; Львівська академія мистецтв, 2003. — 333 с.
58. Степовик Д. Іконологія й іконографія / Д. Степовик — Ів.-Франківськ: Нова Зоря, 2003. — 312 с.
59. Степовик Д. Історія ікони (Бердичівська чудотворна ікона Богородиці) / Д. Степовик // Символи вери. — 2009. — № 2. — С. 7—11.
60. Степовик Д. Історія української ікони X—XX століть / Д. Степовик — Київ: Либідь, 2008. — 436 с.
61. Сумцовъ Н.Ф. Очерки народного быта / Н.Ф. Сумцовъ // Сборник Харьковского историко-филологического Об-ва. — Т. XIII. — Ч. П. Харьковъ, 1902. — 15 с.
62. Таранушенко С.А. Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харкові / С.А. Таранушенко // Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918—1932 рр. — Харків: Видавець Савчук О.О., 2011. — С. 23—52.
63. Тарасов О.Ю. Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России / О.Ю. Тарасов. — Москва, 1995. — 490 с.
64. Традиго А. Иконы православной церкви. Образы. Сюжеты. Символы / А. Традиго. — Москва: Омега, 2010. — 384 с.
65. Уманцев В. Декоративно-ужиткове мистецтво: Історія українського мистецтва: в 6 т. / В. Уманцев. — Київ: Академія Наук УРСР, 1966. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 242—256.
66. Християнські культури в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. — Випуск 2. — 2000. — 104 с.
67. Чубинський П.П. Малоруссы Юго-Западного Края. Ч. 3 / П.П. Чубинський // Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский Край, снаряженной Рус. Географ. Об-вом. Юго-Западный отделъ. Матеріалы и исследование. — Т. VII. — Вып. 2. — Петербургъ, 1877. — С. 375—391.
68. Чуйко О. Ікони монастирського кола Прикарпаття / О. Чуйко // Мистецтвознавство'11. — С. 151—161.
69. Шероцькій Кость. История декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем / Шероцькій Кость. — Киев: Искусство, 1914. — 141 с.

70. Шпак О. Народна гравюра та ікона на склі / О. Шпак // Мистецтвознавство '03. — 2004. — С. 63—76.
71. Шпак О. Українська народна гравюра XVII—XIX століть / О. Шпак. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2006. — 224 с.
72. Шулика В. Ікона Пресвятої Богородиці — Mariahilf — Пасовская-Цареградская / В. Шулика // Волинська ікона: дослідження і реставрація. Матеріали XVIII наукової міжнародної конф., м. Луцьк, 27—28 жовтня 2011 р. — С. 109—118.
73. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. — Ів.-Франківськ : Верховина, 1997. — 352 с.
74. Щербаківський В. Орнаментация української хати. III том серії «Українське народне мистецтво» / В. Щербаківський. — Рим, 1980. — 46 с. : іл.
75. Яценко Л.І. Українська ікона кінця XVII — початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею: каталог / Л.І. Яценко. — Дніпропетровськ : Дана, 1997. — 48 с.
76. Biskupski R. Ikony v zbiorach polskich / R. Biskupski. — Warszawa : Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1991.
77. Fischer H. Maria im Verständnis der Kirchen und die Gottesmutterikone / H. Fischer. — Petersber : Michael Imhof Verlag, 2006. — 128 s.
78. Grabowski J. «Huculske» malarstwo ludowe na szkłe / J. Grabowski // Arkady. — 1938. — № 2. — S. 54—63.
79. Grabowski J. Malarstwo ludowe na szkłe w Polsce srodkowej / J. Grabowski // Arkady. — 1938. — № 7. — S. 322—329.
80. Jeřábek R. Lidová výtvaná kultura. Dvacet dva příspěvků k teorii, metodologii, ikonografii a komparatistice / R. Jeřábek — Brno : Masarykova universita, 2011. — 239 s.
81. Kaindl Raimund F. Die Huzulen / Raimund F. Kaindl. — Wien : Alfred Hölder, 1894. — 130 s.
82. Karpinska I. Huculszczyzna / I. Karpinska // Przemysl sztuka ludowa. — № 24. — 15.12.1936. — S. 42—46.
83. Steiner W. ....eine andere Art von Malerey. Hinterglasgemälde und ihre Vorlagen 1550—1850 / W. Steiner. — Augsburg : Deutscher Kunstverlag, 2012. — 384 s.
84. Злотникова И.В. Чудотворные иконы Брянского края и их списки. Проблемы бытования и иконографии / И.В. Злотникова // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/chudotvornye-ikony-bryanskogo-kрая-i-ikh-spiski-problemy-bytovaniya-i-ikonografii#ixzz3ZU9XBLy5>.
85. Сумцов Н.Ф. Изъ украинской старины. Къ исторіи украинской иконописи. — Харьковъ, 1905 // <http://elib.nplu.org/view.html?id=369>.
86. Письман Л.Э. О границах понятия примитив / Л.Э. Письман // <http://www.pismanlz.ru/publikacii/publikacii-1>.
87. Прокофьев В.Н. О трех уровнях в искусстве Нового и Новейшего времени (К проблеме примитива в изобразительном искусстве) / В.Н. Прокофьев // <http://ec-dejavu.ru/p/Primitivism.html>.

Oksana Triska

HISTORIOGRAPHY OF THE STUDIES ON THE UKRAINIAN DOMESTIC ICON

The article offers a review of the literature on the domestic icon — a widespread phenomenon in the Ukrainian folk culture. By analyzing the sources in chronological order, the author structures them according to the topics connected with household life, iconography, theological interpretation and attempts to classify the works. The historiography review reinforces the opinion about the importance and the multidirectional nature of the research. At the same time, it outlines potential aspects for future studies. The variety of viewpoints and approaches indicates the complexity of the phenomenon and its multifaceted character, which has not been fully comprehended yet.

Keywords: domestic icon, folk iconography, naive art, theological interpretation, art analysis.

Оксана Триска

ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ УКРАИНСКОЙ ДОМАШНЕЙ ИКОНЫ

В статье предлагается обзор литературы, связанной с масштабным феноменом украинской народной культуры — домашней иконой. Анализируя источники в хронологическом порядке, автор структурирует их по тематике, касающейся бытования, иконографии, богословской трактовки и попыток классификации произведений. Рассмотрение историографии утверждает важность и разновекторность проведенных исследований, и в то же время указывает на дальнейшие аспекты изучения темы. Многосторонность взглядов и подходов свидетельствует о глубине явления и его еще не вполне осмысленной многогранности.

Ключевые слова: домашняя икона, народная иконопись, наивное искусство, богословское изложение, искусствоведческий анализ.